

Oceny i omówienia

ANNA GAJDIS: *Odległa prowincja. Prusy Wschodnie w prozie pisarzy niemieckich (1866-1945)*, Oficyna Wydawnicza Atut, Wrocław 2014, s. 282.

Autorka omawianej pracy, wrocławska germanistka Anny Gajdis, zastanawia się, czy dziś jest jeszcze możliwe odnalezienie Prus Wschodnich, a jeśli tak, to gdzie. Na s. 7 stawia zasadnicze pytanie: *Jeśli jest to jeszcze w ogóle możliwe*. Anna Gajdis zabiera czytelnika w podróż przez najważniejsze kompleksy tematyczne, konstytuujące historię Prus Wschodnich i szuka ich odzwierciedlenia w literaturze. Wędrowka zaczyna się więc od starych Prusów, poprzez mniejszości etniczne prowincji, odrzucenie ówczesnego świata polityczno-społecznego i zwrot ku naturze, a kończy się na przedstawieniu dwóch przeciwstawnych opinii na temat wojny. Autorka nie stawia sobie za cel całościowego zobrazowania literatury regionu w latach 1866-1945, a koncentruje się na wybranych pisarzach i przeprowadza analizę literacką ich dzieł w poszukiwaniu odpowiedzi na postawione przez siebie pytanie, jak przedstawiona jest pamięć o pewnej przestrzeni, realnej i wyobrażonej, o przestrzeni Prus Wschodnich.

Zaznaczone w podtytule monografii cezury czasowe wyznaczone zostały przez znamienne dla wschodniopruskiej prowincji wydarzenia historyczne, czyli utworzenie Rzeszy Niemieckiej, poprzez czasy wilhelmińskie, I wojnę światową i Republikę Weimarską, aż do końca II wojny światowej, która przypieczętowała ostatecznie zniknięcie Prus Wschodnich z mapy Europy.

Przestrzeń i pamięć to kluczowe kategorie, wokół których skupia się oś badawcza monografii. Pojęcie przestrzeni definiuje zarówno przestrzeń topograficzną, jak i czasową. Pamięcią natomiast zajmuje się A. Gajdis w wymiarze rozumienia jej jako *pamięci kulturowej*, czerpiąc z dyskursu Jana Assmanna, co oznacza konieczność „odwołania się do wydarzeń z przeszłości i teraźniejszości, do mitów i symboli, które budowały ową szczególną pamięć kulturową prowincji wschodniopruskiej” (str. 9). Przestrzeń topograficzna Prus Wschodnich definiowana była zawsze przez krajobraz i na tę przestrzeń A. Gajdis nakłada wspomniane wcześniej wymiary czasowe, a konsekwencją tego jest dobór pisarzy i refleksja na temat ich dzieł literackich.

Zanim przejdę do przedstawienia korpusu źródeł, chcę wspomnieć jeszcze o kolejnych terminach badawczych, którymi autorka uzupełnia kategorie *przestrzeni i pamięci*. Chodzi o odniesienia do tak podstawowych pojęć, jak ojczyzna (*Heimat*), region (*Region*) czy prowincja (*Provinz*), przy czym referencyjnym źródłem, do którego odwołuje się A. Gajdis wyjaśniając konteksty używania tych pojęć w omawianej monografii jest praca Norberta Mecklenburga *Zielone Wyspy. O krytyce literackiego zagadnienia ojczyzny (Die grünen Inseln. Zur Kritik des literarischen Heimatkomplexes)*, 1987). Odnosząc się do pojęcia *ojczyzny* autorka zwraca się ku koncepcji *Heimatkunst*, które rozpowszechniło koncept „małego świata”, mikrokosmosu, który symbolicznie miał odwzorowywać cały świat, nie pomijając najbliższego środowiska człowieka. Dzięki koncepcji Mecklenburga udało się uchwycić niezwykle ważne niuanse literatury regio-

nalnej, która – na co zwraca we wstępie Anna Gajdis – „powinna łączyć regionalność, rozumianą jako przedstawienie ‘najbliższej ojczyzny’, i uniwersalizm, czyli poruszanie spraw istotnych dla każdego człowieka bez względu na to, w jakim punkcie ziemi on się znajduje” (str. 15). Ta optyka badawcza połączona z podejściem interdyscyplinarnym, czyli uwzględniającym w analizie przedmiotowej literatury konteksty społeczno-historyczne jest trafnie wybraną metodą, jeśli chodzi o odczytywanie szeroko pojętego krajobrazu kulturowego Prus Wschodnich.

Kolejne części monografii, w których autorka przeprowadza czytelnika przez wspomniane na początku omówienia kompleksy tematyczne, poprzedza obszerny rozdział, odnoszący się do stanu badań. To bardzo rzetelnie opracowany materiał na temat dotychczas przeprowadzonych analiz odnoszących się do Prus Wschodnich w polskich i niemieckich badaniach nad historią literatury oraz historią i kulturą tego regionu. Opracowanie stanu badań rozpoczyna rok 1759, w którym została wydana pierwsza praca na temat historii literatury Prus napisana przez Georga Pisanskiego. Kolejno czytelnik otrzymuje wyczerpujące informacje na temat najważniejszych monografii: autorstwa niemieckich autorów Josefa Nadlera, Helmuta Motekata oraz najnowsze publikacje Andreasa Kellera, Axela E. Waltera. W kolejnej części zostały wymienione najważniejsze polskie opracowania badań nad historią, kulturą i literaturą prowincji wschodniopruskiej, które ukazały się od 1945 r. do czasu współczesnego. Wśród najważniejszych polskich autorów pojawiają się nazwiska badaczy historii: Janusza Jasińskiego, Grzegorza Jasińskiego, Tadeusza Orackiego, Roberta Traby, Wojciecha Wrzeńskiego oraz literaturoznawców: Jana Chłosty, Elżbiety Konończuk, Huberta Orłowskiego, Mirosława Ossowskiego oraz kulturoznawcy Magdaleny Sachy czy Rafała Żytyńca. Autorka zwraca uwagę na wyraźny zwrot w badaniach nad historią, literaturą i kulturą Prus Wschodnich po przełomie politycznym 1989 r., gdy istotną rolę w nowym, wolnym od ideologicznych i politycznych obciążeń spojrzeniu na tę krainę odegrała działalność Wspólnoty Kulturowej Borussia.

W kolejnych podrozdziałach monografii dotyczących stanu badań autorka zamieściła materiały biograficzne oraz informacje dotyczące wybranych dzieł pisarzy, których dzieła zostały zaprezentowane polskiemu czytelnikowi w dalszych rozdziałach.

Bardzo ważny dla ostatecznego kształtu monografii A. Gajdis były kryteria wyboru autorów – pisarzy wschodniopruskich. Autorka zatrzymała się nad ważnym, często niezauważanym aspektem związanym z postrzeganiem kultury Prus Wschodnich. Chodzi o homogeniczność modeli postrzegania historii tego regionu w zależności od konkretnej perspektywy narodowej. A. Gajdis dostrzegła, że w ujęciu niemieckich badaczy Prusy Wschodnie stanowiły jednorodny niemiecki krajobraz kulturowy z wyłącznie niemiecką tradycją historyczną i literacką, natomiast Polska, Związek Radziecki i Litwa koncentrowały się na selektywnym badaniu „swojej” części Prus Wschodnich. Do 1989 r. polscy naukowcy badali tylko ten obszar Prus Wschodnich, który znajdował się w granicach państwa polskiego. Mała Litwa pozostawała niezauważona w badaniach, również obszarowi kaliningradzkiemu poświęcano niewiele uwagi. Z tej kontestacji wynikła decyzja dotycząca wyboru źródeł badawczych w celu przywrócenia pamięci o autorach i ich dziełach, którzy są polskiemu czytelnikowi nieznani, a co za tym idzie, próba rewizji kanonu literackiego. Jest jeszcze jeden niezmiernie ważny czynnik wynikający z tego wyboru: ukazanie złożonej etnicznie i kulturowo tkanki regionu Prus Wschodnich.

Wśród wybranych pisarzy i dzieł znaleźli się Ernst Wiechert i jego *Litewskie opowieści* (*Litauische Geschichten 1867-1891*) oraz Hermann Sudermann ze zbiorem opowiadań pod tym samym tytułem *Litewskie opowieści* (*Litauische Geschichten*, 1917). Zostali oni wybrani przez autorkę ze względu na wymienione teksty, w których przedstawili „życie pruskich Litwinów w północnej części prowincji, budzenie się poczucia ich odrębności narodowej [jako] świadectwa wielokulturowości oraz wielonarodowości tamtych terenów” (str. 11). W rozdziale

zatytułowanym *W tygłu narodów* autorka naświetliła sytuację społeczno-polityczną Mazurów i pruskich Litwinów w Prusach Wschodnich, których nie ominęły problemy narodowościowe. Bezpośrednie kontakty Wiecherta z pruskimi Litwinami, jego obserwacja wiejskiej społeczności i zanikanie jej kultury skłoniły autora do zasygnalizowania tego zjawiska w swoich *Litewskich opowieściach*, inaczej niż Hermanna Sudermanna, który w powieści szukał ukojenia dla siebie i metafizycznego powrotu do opuszczonej ojczyzny.

Kolejnym autorem, którego twórczość przybliżyła monografia A. Gajdis jest Alfred Brust i jego opowieści *Zagubiona Ziemia* (*Die verlorene Erde*, 1926), *Jutt i Jula. Historia młodej miłości* (*Jutt und Jula. Geschichte einer jungen Liebe*, 1928), *Odświętne małżeństwo. Notatki Zmienionego* (*Festliche Ehe. Aufzeichnungen eines Gewandelten*, 1930) oraz *Eisbrand. Dzieci Wszchemocy* (*Eisbrand. Die Kinder der Allmacht*, 1930). Utwory Alfreda Brusta przybliżają obraz wschodniopruskiej prowincji: mozaikę kultur i społeczności, na którą należy patrzeć symbolicznie w kontekście przemian społeczno-politycznych pierwszej połowy XX w., krytykę cywilizacji, rozczarowanie zurbanizowanym światem zachodu, ucieczkę z niego i szukanie swojego miejsca wśród mazurskiej przyrody.

Podobnych wniosków dostarcza przeprowadzona przez autorkę analiza powieści Ernsta Wiecherta *Dzieci Jerominów* (*Die Jerominkinder*, 1945, 1947) w rozdziale zatytułowanym *Mazury in absentia* oraz *Krytyka współczesności. Cywilizacja versus natura*. Oprócz wspomnianego rozczarowania cywilizacją wkraczającą w krajobraz Prus Wschodnich, analiza monumentalnej powieści Wiecherta ukazuje jednocześnie próbę zatrzymania w literackim dziele świata, a tak naprawdę pożegnania z nim, świata, który w obliczu powojennych przemian odszedł w nieodwracalny niebyt. W przypadku Wiecherta na podkreślenie zasługuje bardzo obszernie opracowany przez autorkę dział dotyczący biografii pisarza oraz jego literackiej aktywności ukazujący wewnętrzną przemianę, skutkującą zasadniczym zwrotem w twórczości. A. Gajdis zabiera tym samym głos w toczącej się w literaturoznawstwie ważnej dyskusji na temat możliwości zakwalifikowania Wiecherta do grupy autorów emigracji wewnętrznej.

Listę wschodniopruskich autorów zaprezentowanych w monografii *Odległa prowincja* zamyka Agnes Miegel. Jej twórczości wyjątkowo niewiele miejsca poświęciły dotychczasowe opracowania polskich historyków literatury, zapewne też z tego względu, że autorka uosabia negatywny przykład literatury ojeźzianej, cieszącej się popularnością wyłącznie w środowiskach ziomkowskich. Z punktu badań literaturoznawczych ciekawe jest prześledzenie drogi tej autorki, która jednoznacznie zaakceptowała rządy narodowosocjalistyczne, a jej twórczość wspierała ich propagandę, przede wszystkim ze względu na pytanie o oddziaływanie instytucji kultury na życie i twórczości pisarzy we wspomnianym okresie, a w związku z tym o moment, kiedy twórczość Agnes Miegel nabrała charakteru narodowosocjalistycznego. Z twórczości Miegel A. Gajdis interpretuje *Opowieści ze starych Prus* (*Geschichten aus Alt-Preußen*, 1926), opowiadanie *Piękna Malone* (*Die schöne Malone*, 1926) oraz zbiór opowiadań *Wiatr ze Wschodu* (*Im Ostwind. Erzählungen*, 1940). Autorka ukazała literacką perspektywę Miegel wobec tematów wymarłych plemion staropruskich, ucieczki od cywilizacji oraz postrzeżenie wojny.

Prusy Wschodnie wraz ze swoją skomplikowaną, wielokulturową tkanką oraz wielowymiarową historią nie należą do łatwych obszarów badawczych. W monografii *Odległa prowincja* Annie Gajdis udało się uszeregować analizę literatury według punktów ciężkości, które stanowią o specyfice tej prowincji. Odpowiedni dobór tekstów źródłowych ustawił analizę w chronologicznym porządku, co sprawiło, że publikacja jest czytelna i przejrzysta.

Chociaż głównym materiałem źródłowym, na którego podstawie autorka prowadziła w swojej monografii badania nad regionem Prus Wschodnich są teksty literackie, to jej opracowanie można z pewnością włączyć do katalogu publikacji kulturoznawczych. Nie tylko ze względu

na uwzględnienie przez nią szerokiego tła społeczno-historycznego w omawianym okresie, ale również ze względu na dobór kategorii badawczych – pamięci kulturowej oraz przestrzeni – które umożliwiły przeprowadzenie badania prowincji Prus Wschodnich w perspektywie interdyscyplinarnej. Pojęcie przestrzeni sytuuje się w omawianej tu monografii w ujęciu *spatial turn*. Geograficzną przestrzeń Prus Wschodnich postrzega autorka jako przestrzeń kulturową. Niezmiernie cenny i nowatorski sposób podejścia w badaniach Prus Wschodnich potwierdza zastosowana przez Annę Gajdis zmiana paradygmatu polegająca na tym, iż w centrum zainteresowań badawczych znalazł się nie tylko zasygnalizowany w podtytule przedział czasowy, badany na podstawie analizy tekstów literackich, ale z czasookresem tym została zestawiona podwójna przestrzeń – wyobrażona przestrzeń literacka, która przechowuje pamięć kulturową o miejscu niegdyś realnym oraz konkretna przestrzeń topograficzna wraz z jej historią, krajobrazem i zamieszkującymi ją ludźmi.

Magdalena Kardach

Niniejsza recenzja ukaze się w języku niemieckim w „Germanica Wratislaviensia” nr 140/2015.

KRZYSZTOF KANIA: *Edward Bernard Raczyński 1891-1993 dyplomata i polityk*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2014, 407 ss.

Edward Raczyński bez wątplenia należał do najwybitniejszych dyptomatów i polityków polskich w XX w. W okresie II RP pełnił wiele funkcji, był m.in.: podoficerem kancelaryjnym attachatu w Bernie, sekretarzem poselstwa w Kopenhadze i Londynie, sekretarzem oraz zastępcą naczelnika Wydziału Wschodniego w Departamencie Polityczno-Ekonomicznym Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Stałym Delegatem RP przy Lidze Narodów w Genewie oraz ambasadorem RP w Londynie. W czasie II wojny światowej stał na czele ministerstwa spraw zagranicznych RP (1941-1943), zaś po cofnięciu uznania rządowi polskiemu na uchodźstwie pozostał w Londynie i włączył się w nurt polityki emigracyjnej. Kierował Tymczasowym Komitetem Skarbu dla Spraw Polskich (*Interim Treasury Committee for Polish Questions*), przez osiemnaście lat był członkiem Rady Trzech, przewodniczył też Polskiemu Komitetowi Ruchu Europejskiego. W latach 1979-1986 sprawował urząd Prezydenta RP na uchodźstwie. Wymienione chronologicznie najważniejsze funkcje świadczą o niezwykle bogatym życiorysie dyplomatemycznym i politycznym E. Raczyńskiego.

Próbę zmierzenia się z owym bogactwem i ujęcia go w naukowe standardy studium biograficznego podjął Krzysztof Kania, pracownik Wydziału Nauk Historycznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Już sam pomysł, ze względu na dotychczasowy brak takiego opracowania, jest godny pochwały. Identyczny wniosek dotyczy wykorzystanej bazy źródłowej. Autor pracy musiał zapoznać się nie tylko z ogromną liczbą publikacji, źródeł, ich specyfiką, ale również dokonać selekcji materiału. Nie należy bowiem zapominać, że działalność dyplomatyczna Edwarda Raczyńskiego wpisuje się niejako w „trzy okresy”: międzywojenny, lata II wojny światowej oraz emigracyjny, tj. po 1945 r. Każdy z nich posiada bogate odzwierciedlenie w literaturze oraz własne źródła, których analiza wymaga nie tylko gruntownej wiedzy merytorycznej, ale również metodologicznej. Pomijając kwestie szczegółowe (omówione w dalszej części recenzji) trzeba stwierdzić, że Krzysztof Kania sprostał tym wyzwaniom i wykorzystał wszystkie najważniejsze materiały niezbędne do ukazania sylwetki Edwarda Raczyńskiego, jako dyplomaty i polityka¹.

¹ Szczegółowy wykaz źródeł i literatury zawiera obszerna bibliografia – s. 372-390.